

en 1958'). Ook is er nogal wat herhaling. De op zich heel interessante kadertekst 'Kommer en kwel bij gemaal Oud- en Nieuw-Reyerwaard' over de problemen bij dit in de jaren 1904-1906 gebouwde zuiggasgemaal begint met het tweede gedeelte van de tekst, gevolgd door het eerste gedeelte en nog een keer het tweede gedeelte. Zo'n slordigheid is jammer en had voorkomen kunnen worden. Dat alles neemt niet weg dat *Tussen stoom en stroom* veel nuttige informatie bevat over toepassing van verbrandingsmotoren in Nederlandse gemalen gedurende de twintigste eeuw. De rol van deze motoren als hoofdaandrijving van gemalen is inmiddels uitgespeeld, maar de auteurs benadrukken terecht het belang als cultuurhistorisch erfgoed en wijzen er op dat de verbrandingsmotor als back-up en noodvoorziening nog tot in lengte van jaren een rol zal spelen.

PETRA VAN DAM

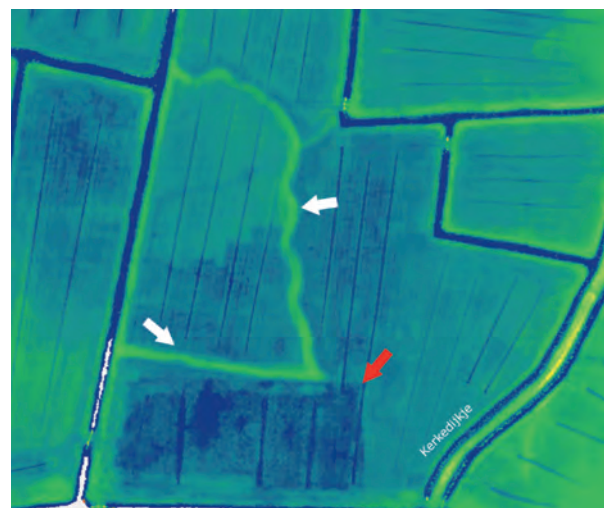
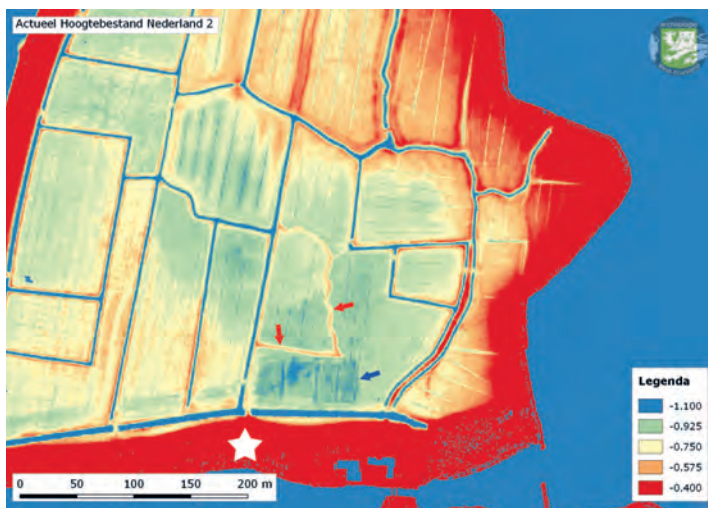
S. Gerritsen met bijdragen van C.P. Schrickx en D.M. Duijn, *Wonen aan een wiel*. Archeologisch onderzoek naar de middeleeuwse doorbraak van de Klandijk en de 17de-eeuwse nederzetting Lutjesschardam tussen West-Friesland en de Zeevang. West-Friese Archeologische Rapporten 115 (Hoorn 2018).

Het archeologisch onderzoek in de westelijke Zuiderzeedijk loopt al jaren en het einde is nog niet in zicht. Gelukkig maar, want de opgravingen leveren telkens weer verrassende nieuwe inzichten op. De laatste publicatie is *Wonen aan een wiel* en biedt interessante informatie over dijkbouw in de vijftiende eeuw.

De opgraving waarvan dit rapport verslag doet, werd uitgevoerd omdat het hoogheemraadschap Hollands Noorderkwartier in de West-Friese Omringdijk op drie kilometer ten zuiden van Hoorn, een nieuw boezemgemaal wilde plaats. De Omringdijk is een provinciaal monument en dus moest archeologisch onderzoek plaatsvinden voordat de palen voor het gemaal C. Mantel de grond in konden. De bouwput bleek op een plek te liggen waar circa 1437 een dijkdoorbraak plaatsvond. Na de sluiting van het gat werd de dijk toen aan de binnenzijde voorzien van een brede steunberm. Hierop ontstond de nederzetting Lutje Schardam.

De publicatie laat de gevolgen van deze laatmiddeleeuwse doorbraak in het landschap goed zien. De ontstane doorbraakgeul is snel weer afgedamd om verdere uitslijting te voorkomen. Zelfs zijn de percelen aan te wijzen waar de kleizoden zijn gestoken (fig. 4.10 en 5.5 in het rapport). De foto's van de opgegraven dijk tonen waar die zoden netjes opgestapeld terecht kwamen (fig. 5.7). Ook is goed te volgen hoe de dijk is opgebouwd. Op een plateau van 29 meter breed werd een bolle kern gezet van 3,5 meter breed en 1,5 meter hoog. Daarna werden de zijanten bekleed, met als eindresultaat een dijk van twaalf meter breed en 1,5 meter hoog. De eerste vergelijkingen met andere opgravingen in de re-

De figuren 4.10 en 5.5 uit het besproken rapport 'Wonen aan een wiel'.

De opgegraven dijk met netjes gestapelde zoden. Foto uit besproken rapport 'Wonen aan een wiel'.

gio doen vermoeden dat deze manier van werken typerend was voor de vijftiende eeuw.

De opgraving heeft tevens allerlei gebruiksvoorwerpen over de bewoners van het dijk-dorp tevoorschijn getoerd: bont gekleurd servies geïmporteerd uit Frankrijk en Portugal, schoeisel, speelgoed, kralen waarmee in Afrika slaven werden gekocht, een visnet en regentonnen. Wie een beetje verbeelding heeft, ziet de bewoners achter de dijk wonen! En natuurlijk namen zij deel aan de wereldomspannende economie van de Republiek, misschien wel als matroos op een koopvaardijship. Of zij verhandelden hun vis in de grote stad Hoorn en kochten daar luxe en exotische waren. Daarmee brengt deze publicatie in een notendop de realiteit van wonen in laag Nederland in beeld: zonder dijken geen economie.

Helga Ullrich-Scheyda & Bert Thissen, *Johanna Sebus und das Hochwasser von 1809. Neues Licht auf das Heldenepos und auf die Katastrophe*. Beiträge zur klevischen Geschichte 3 (Kleef: Klevischer Veein für Kulotur und Geschichte 2017, 159 pp., ISBN 978-3-936813-13-5, pb.

LAURAN
TOORIAN'S

Januari 1809 mag dan bij de meeste mensen geen herinnering meer oproepen, er vond toen een watersnood plaats die naar schatting tweehonderd dodelijke slachtoffers maakte en tot de grootste rampen wordt gerekend die het Nederlandse rivierengebied ooit troffen. Het land beleefde een extreem strenge winter en het dichtvriezen van de killen in de Biesbosch en het ontstaan van grote ijssdammen zorgden voor overstromingen in het hele Middennederlandse rivierengebied en langs de IJssel. Mede doordat Lodewijk Napoleon bij Gorinchem het rampgebied bezocht, kreeg deze watersnood het karakter van een nationale ramp. Lodewijk hielp zelfs mee zandzakken aan te dragen voor het dijkherstel.

De ramp bleef echter niet beperkt tot Nederland. Ook de aangrenzende gebieden langs de Rijn in Duitsland hadden te kampen met hoogwater en overstromingen. Het snel stijgende water overviel de inwoners van dit gebied en in Wardhausen, bij de spuisluis van het Spoykanal van Kleef naar de Oude Rijn, slaagde een meisje van zeventien erin om enkele mensen te redden en liet daarbij zelf

